ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՍՍՌՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼԻ
ИЗВЕСТИЯ АРМЯНСКОГО ФИЛИАЛА АКАДЕМИИ НАУК СССР
№ 1, 1943

Պրոֆ. Դ-ր Մ. Արեղյան

ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱՅԵՑՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ 10-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐՈՒՄ ԵՎ 11-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲՆԵՐՈՒՄ ԻԲՐԵՎ ՀԻՄՔ ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԻ[1]

1. Վերածնություն։— Հայոց հին գրականության երրորդ շրջանը (11—17-րդ դար) արտահայտություն է դյուսավորապես հայկական վերածնության։ Արդարև դեռ չարունակվում են հին գրական տեսակները՝ մեկնություն, ճառ, հոգևոր երգ և այլն, բայց աշխարհիկ տարրը հետզհետե ավելի է մտնում եկեղեցականի ստեղծած գրականության մեջ։ Առաջ են գալիս գրական նոր թեմաներ և նոր տեսակներ, նոր լեզվով հարինված, մինչև որ լինում է մեր գրականության աշխարհականացումը։ Առանձնապես բանաստեղծությունը բոլորովին փոխվում է իր բովանդակությամբ ու ձևով, և մեր հին քնարերգությունը ձեռք է բերում գրեթե բոլոր կարևոր թեմաները։

Այս փոփոխությունը հեշտանք էր կյանքի և աշխարհայեցության փոփոխության։ Մինչդեռ քրիստոնյա աշխարհի ուրիշ կողմերում դեռ ընդհանրապես իշխում էր թանձր միջնադարը, 11-րդ դարի առաջին կեսին արդեն՝ մեր կյանքի ու մտածողության մեջ մտել էր մի հեղաշրջում, որով կրոնա-ճգնավորական ոգին տակավ առ տակավ տեղի էր տալիս մի ուրիշ ոգու դիմաց, և առաջ էր գալիս ինքնուրույն վերածնություն՝, որից չէր կարող չազդվել և հոգևորականը։

Թե ե՛րբ է եղել այդ փոփոխության և մեր հայկական վերածնության սկիզբը, այդ դժվար է որոշել։ Ոչ մի գրական նոր հոսանք,—ինչպես և ուրիշ մտավոր, կուլտուրական երևույթներ,—մի քանի տարում չի սկսվում

---

[1] Այս թեմայով ես 1943 թ. հունվարի 19-ին ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի կոնֆերենց-դահլիճում, նույն հիմնարկի հրավերով, կարդացի մի զեկուցում։ Դա է, որ տպագրվում է այստեղ, գրաբար նույն հիմնարկի ցանկությամբ։ Դասախոսության ժամանակ արվել են սակավաթիվ բացատրություններ և հավելումներ, որոնք չեն բերված այստեղ։ Կարևոր է միայն ասել հետևյալը։ Այս հոդվածը կազմում է մեր գրած «Հայոց հին գրականության պատմության» երկրորդ հատորի առաջին գլուխը, որ վերաբերում է նույն գրականության երրորդ շրջանին—«Վերածնության գրականությունը»։

[2] Տես՝ այս շրջանի գրականության մասին՝ Մ. Արեղյանի «Համառոտություն հայ ժողովրդական վեպի և հին գրականության պատմության», զատընթաց Երևանի Ժողովրդական Համալսարանի 1921—22 ուսմ. տարվա, Երևան, 1923 թ.։ Ապակետիպ։ Զեռագրի իրավունքով։ Այլև Մ. Արեղյանի «Վերածնությունը հայոց հին գրականության մեջ», ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի «Տեղեկագիր» № 5—6 (10—11), Երևան 1941 թ.։ Այլև առանձին արտատպություն։

և եղծման գալիս որոշ գծագրված կերպով. Ինչպես Անանիա Շիրակացին գրում է, ամեն բնական երևույթի «Լինելությունն է սկիզբն ապականութեան, և ապականութիւնն դարձեալ անդրէն է սկիզբն լինելութեան»: Այս դիալեկտիկական, ըստ Շիրակացու, «անխնա հակառակությամբ» ծագում ու մահանում է նաև գրական երևույթը՝ տեղի տալով նորին, հարկավ, իր ֆունկցիան կատարելուց հետո կամ, ինչպես սովորաբար ասում ենք, բարգավաճելուց հետո: Նորի սկիզբը հենց այդ հնի մեջ է, նույնիսկ նրա բարգավաճման մեջ: Հին կրոնա-եկեղեցական ուղղության և վանական կյանքի ամենափայլուն ժամանակը մեզնում եղել է 10-րդ դարի երկրորդ կեսին և 11-րդ դարի սկիզբներին, երբ դա փայլուն կերպով արտահայտվել է եկեղեցական ճարտարապետությամբ և Գրիգոր Նարեկացու գրական երկերով: Բայց հենց այդ ժամանակներում՝ 10-րդ դարի վերջերին և 11-րդի առաջին տասնամյակներին է սկիզբը հնի «ապականության»— այսինքն՝ քայքայման, որ և սկիզբն է նորի բացահայտ «լինելության», նոր մտավոր հոսանքի, որ դանդաղ պրոցեսով զարգանում էր տակավին չափ զորեղ կրոնա-եկեղեցականի կողքին, և որի արդյունքն է մեր վերածնության գրականությունը: Ուստի թեև Գրիգոր Նարեկացին իր էությամբ պատկանում է նախորդ գրական շրջանին, բայց նրա երկերի մեջ արդեն, ինչպես տեսել ենք, երևում են վերածնության սաղմերը:

Այս «վերածնություն» տերմինն առնված է արևմտյան եվրոպական գրականություններից. ուստի նախ մի քանի խոսք այն մասին, թե ինչ են հասկանում «վերածնություն» ասելով՝ եվրոպական գրականության մեջ: Այսպես, այդ անունով կոչում են Արևմտյան Եվրոպայի և առանձնապես Իտալիայի վաղ-բուրժուական (քաղաքացիական) կուլտուրան 14—16-րդ դարերում: Այդ ժամանակ արդեն գլխավոր հասարակական դեր էր կատարում բարձրացած նոր դասակարգը—բուրժուազիան (քաղաքացիությունը), որի դասակարգային շահերի և իդեալների արտահայտությունն էին դառնում գիտությունը, արվեստն ու գրականությունը: Կուլտուրայի կենտրոն էին քաղաքները: Առևտրական կապիտալով հարստացած քաղաքացիները, հակադրվելով ֆեոդալին և եկեղեցականին, ճոխ կյանք էին վարում պարսպապատ քաղաքներում շինված շքեղ բնակարաններում, ազնիվ հագուստներով, թանկագին կարասիքով, ընտիր անոթներով, աշխատելով ձեռք բերել ամեն վայելք խնջույքներով, երաժշտությամբ և այլն:

Այս նոր դասակարգի կուլտուրայի առաջին հատկանիշն է գիտության և գրականության աշխարհականացումը՝ հակառակ հոգևորական սքոլաստիկայի. ձգտում է լինում ուսումնասիրելու բնությունը, բնագիտություն, մաթեմատիկա, իրավաբանություն. Լատիներեն լեզուն դեռ երկար մնում է իբրև ընդհանուր միջազգային լեզու գիտության, փիլիսոփայության և այլի համար. բայց առաջանում է պահանջ գրելու մի այնպիսի լեզվով, որ հասկանային ոչ միայն գիտնականները, այլև ուրիշները: Ուստի ծագում են հասկանալի լեզվով ազգային գրականությունները, ազգային գրական լեզուները:

Նախորդ դարերում անհատականությունը ոչնչացած էր, անհատն իրավունք չուներ եկեղեցուց անկախ մտածելու: Վերածնության ժամանակ սկսում են տեսնել մարդու մեջ անձի ազատության գաղափարը: Առաջ են գալիս մարդիկ, որոնք համարձակվում են եկեղեցու պես չմտածել:

Այդ ժամանակներում ավելի մոտից ծանոթանում և ուսումնասիրում են անտիկ, այսինքն՝ հին հունական և լատինական արվեստը, գրականությունն ու փիլիսոփայությունը։ Սնվում է սեր անտիկ գրականության բոլոր ձևերի, և ձգտում կյանքի և ստեղծագործության մեջ հարության տալու անտիկ աշխարհի կուլտուրային։ Այդ են համարել այս նոր կուլտուրայի հիմնական հատկանիշը, ուստի և ծագել է «վերածնություն» տերմինը, իբրև անտիկ կուլտուրայի վերածնություն, ընդդեմ միջնադարյան ճգնավորական և սքոլաստիկական կուլտուրայի։ Իբր միջնադարը եղել է միակերպ անկման շրջան, չի բովանդակել ոչ մի ներքին զարգացում, և անտիկ կուլտուրայի ազդեցությամբ վերածնվել են գիտություն, փիլիսոփայություն, արվեստներ ու գրականություն։ Չմերժելով անտիկ կուլտուրայի մեծ ազդեցությունը՝ պետք է ընդունել, սակայն, որ վերածնությունն իրոք արդյունք է ներքին ուժերի վրա հիմնված անընդհատ զարգացման, և դրա արմատները գտնվում են ավելի վաղ հին ժամանակներում։ Վերածնության վաղ շրջանի սկիզբը եղել է միջնադարյան բարեպաշտության ժամանակ։ Այսպես՝ վերածնություն են տեսնում Դանտեի (1265—1321 թ.) և մի քանի ուրիշների մեջ՝ չնայելով նրանց բարեպաշտությանը և միստիցիզմին։ Նույնը երևան է գալիս նաև Պրովանսի տրուբադուրների և գերմանական մինեզինգերների երգերի մեջ, որոնք նախակարապետներն են վերածնության։ Այս բանաստեղծության ու արձակի մեջ ստեղծվում են նոր գրական ձևեր և տեսակներ, որոնց մի մասը փոխառություն են անտիկ գրականությունից։ Դրանցից են, օրինակ, Դանտեի «Աստվածային կոմեդիան», հռչակավոր սոնետները Պետրարքայի (1304—1374 թ.), նովելլաները Բոկաչչոյի (1313—1375 թ.), էպիգրամմա, սատիրա, և այլն։

Հայոց գրականությունը, ինչպես և արվեստն ընդհանրապես, հարկավ, կտրված չի եղել այլազգիների, առանձնապես արևելյան գրական հոսանքներից։ Բայց 10-րդ դարում դժվար է տեսնել մեզնում անտիկ գիտության, արվեստի ու գրականության այնպիսի մեծ ծանոթություն և ազդեցություն, որի հետևանքով կերպարանափոխվեր մեր եկեղեցա-ֆեոդալական գրականությունը։ Անշուշտ «արտաքին» գիտությունների հին թարգմանությունները բոլորովին մոռացության չեն տրված եղել, բայց նրանց ուսումն արդեն 10-րդ դարից առաջ խափանված է եղել։ Նույնիսկ Անանիա Շիրակացու երկերն այլևս ուսումնասիրության առարկա չեն եղել։ Գրիգոր Մագիստրոսը մի նամակով Արշարունի Պետրոս կաթողիկոսին (1019—1059 թվականներին) խնդրում է իրեն ուղարկել Շիրակացու մի գիրքը, «զոր մեծ Քննիկոնն անուանեն, որ են այժմ ի տան Աւրունեան, զոր նախքան զմեզ խրթնացեալ և թաղնի ընդ գրուանաւ ծածկէին»[1]։ Ապա նա այդ առթիվ հիշում է Շիրակացու գանգատը, թե մեր աշխարհն անհոգ է գիտության վերաբերմամբ։ Հետո նա ինքն էլ իր կողմից տրտնջում է, թե «ի բազմաց անփոյթ եղելոյ այսպիսի գործառնութիւնք և հանդէսք», թե «ի մոռացումն այսպիսի մատենի ոչ միայն եղև անկանել, այլ և բազմացս», «քանզի Արամեան սեռի հպարտութիւն և անամոք բնութիւն և խստապարանոց բարս

---

[1] Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը. ի լոյս ընծայեց Կ. Կոստանյանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910, Բ. Թուղթ, էջ 8։

ոչ սառրակայի յայսոսիկ հրթուքիւնս յարաստեական հաւանել, զամ նքեկ ոչ փոյթ, որք պետականին հասին բախտի, մեծարու տինեւ և խուզել դիսհեմական արհեստս ի զարդ քարգոնոսական [—արքայական] ապարանին, որպէս մեծ Փարոմէոսն այն և որք այլք այսպիսիքդ: Ուստ ս. Խորենացու գանգատի նման:

Մի անգամ որ այսպիսի վերաբերմունք է եղել դեպի արտաքին գիտությունները, բնականաբար կարելի չէ մեր ազգ վերածնության ծագման համար անարիկ փիլիսոփայության և այլի ազդեցություն տեսնել: Վերածնությունն ինքը 11-րդ դարի առաջոս տասնամյակներից սկսած, թերևս մասամբ նաև բիզանդական ազդեցությամբ, նորոգում է հին թարգմանությունների ուսումնասիրությունը և զարթեցնում է, ինչպես հետո կտեսնենք, առանձին սեր ու հակում դեպի հին հունական փիլիսոփայությունն ու գիտությունը: Ուստ մեր հայկական վերածնությունն ինքնուրույն է: Դա ազգային կույսուրայի ու գրականության չարունակական զարգացման մի իրականություն է, արդյունք հայկական քաղաքային կյանքի բարգավաճման, դրա հետ անքով և ներքին ուժերի այն ռնայիստական չարժման, որ առաջ էր եկել հարյուրամյա խաղաղության միջոցին: Եթե «վերածնություն» բառով է անվանվում այսուհետ մեր գրականության այս վերլուծված շրջանը, որովհետև այդ ժամանակ «վերածնվել է» հեթանոսական արեբի բուն ախարհիկ ոգին և աշխարհայացությունը՝ հակառակ կրոնա-եկեղեցականի, և որովհետև այդ շրջանի գրականության հատկություններն ընդհանրապես նույնն են, ինչ որ Եվրոպական վերածնության գրականությանը: Դա գլխավորապես հայ քաղաքացիության, հայ բուրժուազիայի գրականությունն է:

2. Քաղաքներ և քաղաքացիական կյանք ու կուլտուրա:— Հին դարերից մի վեր հատոնի են եղել Հայաստանում մի չարք քաղաքներ—Արտաշատ, Վաղարշապատ, Հ—, Դվին, Այրք և ուրիշները: Երկրատեսակ խաղաղ շինարարության դարաշրջանում (10—11-րդ դարերում) արագ բարձրանում է ժողովրդական տնտեսությունը. երկրի բնակությունն աճում է. շինվում են բազմաթիվ գյուղեր, քաղաքագյուղեր ու ուղղաքաղաքներ, որոնք հետզհետե դառնում են ավելի ու ավելի մարդաշատ. «Զարակաց աւանացեալ և աւանաց քառաքաղեալ բազմամարդութեամբ և ընչեղութեամբ,— գրում է Ստեփանոս Տարոնեցին[1]: Նոր բարգավաճած քաղաքներից՝ մեր պատմագիրների հիշատակությամբ՝ այսքն են ընկնում՝ Անի, Կարս, Արծն, Դվին. սրանց մեջ՝ առանձնապես Անին, որի մասին ավելի պատմագրական տեղեկություններ ունենք և ավելի ծանոթություններ ինորհիվ պեղումների[2]: Անին մի հատ նշանավոր տիպարն է այդ շրջանի մեծ քաղաքների: Նա եղել է ոչ միայն բերդ և մայրաքաղաք, այլև չահաստան, առևտրա-

[1] Ստեփանոսի Տարոնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն ծիսեղերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 161.

[2] *Н. Орбели*, Развалины Ани. История. Современное состояние. Раскопки. С П. 1934.

Նույնի հայերեն թարգմանությունը. «Անվոյ ավերակները Պատմություն. Այժմյան վիճակ. Պեղումներ»: Հավելվածներով և ծանոթություններով, Վաղարշապատ 1912.

Н. Я Марр, Ани, Книжная История города и раскопки на месте городища, Москва 1934.

կան, արդյունագործական ու կուլտուրական մեծ կենտրոն թե՛ հայկական և թե՛ նաև օտար իշխանությունների օրով 11—15-րդ դարը. Այլազգիների ձեռքն անցնելուց հետո՝ այդ քաղաքի ներքին կյանքը քիչ է փոխվել. 11—14-րդ դարերում Անին չի դադարել դառնալ իբրև հայկական քաղաք: Բայց միաժամանակ և նա, «կապ ունենալով Առաջավոր Ասիայի մահմեդական երկրների քաղաքային կյանքի ընդհանուր զարգացման հետ՝ հաջողությամբ ընդունել է հարևան ժողովուրդների ստեղծագործության հարուստ արդյունքները» և դարձել միջազգային մեծ քաղաք իր բազմազգի բնակչությամբ:

Գտնվելով մեծ առևտրական ճանապարհի վրա՝ Անին Բագրատունիների օրով արդեն բարձրացել է իր շահաստանով: Այդ ժամանակ են շինվել և նրա նշանավոր հզոր պարիսպները, ամրացված բազմաթիվ աշտարակներով: Ոչ միայն Անիի, այլև Կարսի, Արծնի և ուրիշ քաղաքների վրայով էին անցնում տարանցիկ առևտրական մեծ ճանապարհի ճյուղերը. ուստի և նրանք ևս դարձել են վաճառաշահ կենտրոններ թե՛ ներքին, և արտաքին առևտրի, և՛ ապրանքների փոխանակության համար: Արտաքին առևտուրը լինում էր և՛ Արևելքի, և՛ Արևմուտքի հետ: «Ծով և ցամաք երկներ և առատանայր կրել ի սմա ըղձութիւն իւր»,—ասում է Ա. Լաստիվերտցին իր հայրենի Արծն քաղաքի համար, «որ հոյակապ և ականաւոր էր ամենայն աշխարհացս»: Ծովային առևտուրն անում էին Տրապիզոնի վրայով: Նույն հեղինակը (էջ 91) Կարսի համար գրում է, թե «Ցանկալածի կէին, հարստացեալք ընչեղութեամբ ի ծովէ և ի ցամաքէ ամբարեալ». Բարգավաճում էին և երկրի արտադրող ուժերը, ծաղկում էր արդյունագործությունը: Արտահանում էին նաև երկրի արդյունագործական, ինչպես և երկրագործական ապրանքներն ու բնական բերքերը: Դրանք ևս կազմում էին մեծ եկամուտների կարևոր աղբյուրներ: Գյուղատնտեսությամբ զբաղվում էին քաղաքների արվարձաններում, պարիսպներից դուրս,—ուր և ապրում էին սովորաբար նաև արհեստավորները,—այլև գյուղերում, մենաստանների կալվածներում:

Բնականաբար առաջ էր գալիս դրամական անհավասարություն. դրամը մի նոր աստված էր դարձել. մարդիկ ամեն տեսակ չարիք նրանից էին ընկնում: «Մարդի եղև արծաթսիրութիւն քան զաստուածսիրութիւն, և մամոնայն՝ քան զՔրիստոս»,—գրում է Լաստիվերտցին (էջ 79). 10-րդ դարից արդեն նյութական կարողությունը՝ ոսկին, երկրի հարստությունները, կալվածներ և ուրիշ անշարժ կայքեր, կենտրոնանում էին առանձին վաճառական անհատների ձեռքին. առաջ էին գալիս կապիտալիստներ, որոնք կազմում էին մի նոր դասակարգ: Իր դարի համար մի տիպիկ կապիտալիստ է եղել, մի փայլուն ներկայացուցիչ իր դասի, Տիգրան Հոնենց, 12-րդ դարի վերջում և 13-րդի սկզբներում, տեր չափազանց մեծ հարստության թե՛ դրամով և թե՛ անշարժ գույքերով: Այդպիսով ֆեոդալական շրջանի երկու

---

1 И. Орбели, Развалины... էջ 4 և հտ. 19, 25 և այլն:

2 Պատմութիւն Արիստակէսի վարդապետի Լաստիվերտցւոյ, Թիֆլիս, 1912, էջ 78.

3 Նրա շատ մեծ հարստության մասին գաղափար կարելի է կազմել նրա խրա- բազմաթիվ ընծաներից, որ ավել է իր շինած վանքին 1212 թ., որ և փորագրել է տվել արձանագրության մեջ: Այս մասին տեսնել Марр, Ани, էջ 33 և հտ.:

իշխող դասերի՝ ազնվականության և եկեղեցականության կողքին անտեսապես, ապա և մասնավորապես բարձրանում և դիրք էր ձեռք բերում նոր դասակարգը—հարուստ քաղաքացիությունը, որ նույնիսկ մրցում էր Փեոդալների հետ։ Սոցիալ-քաղաքական կառուցվածքի, հասարակակարգի փոխվելով՝ փոխվում է և հասարակական պսիխիկան, իրավունքի հասկացությունը, ապա և գաղափարախոսությունը կրոնի, մորալ-բարոյականության-արվեստի ու գրականության վերաբերյալ, նախորդ շրջանի գաղափարախոսությանը հակադիր։ Հետևաբար իշխանության և «իրավունքի աղբյուրը» ավելի Փեոդալներից անցնում է «խաղաղ առևտրի վրա»։ Ստեղծվում է դեմոկրատիկ հոսանք ընդդեմ Փեոդալական հասարակարգի։ Անիում, Հավանորեն և այլ քաղաքներում, «առաջ է գալիս քաղաքային ինքնավար կյանք, քաղաքային ինքնավարություն, քաղաքային ավագների գլխավորությամբ և օրենսդրական իշխանությամբ քաղաքի սահմաններում»[1]. «Ավագների խորհուրդը վարում էր քաղաքի բոլոր գործերը»։ Դրա «ծագման մասին տեղական չկան տեղեկություններ, համենայն դեպս՝ դա գոյություն է ունեցել Անիում Շեդդադյանների, վրացի կուսակալների և Զաքարյանների օրով»[2]։ Եվ որ գլխավորն է՝ Անիի կյանքը կանանց ազդեցիկապես հավասարեցրել էր տղամարդկանց հետ. «Անեցի կանայք անարգել ունեին տղամարդկանց քաղաքացիական իրավունքները»[3]։ Նրանք էլ հերոսաբար պաշտպանել են իրենց քաղաքը ընդդեմ թշնամիների, ինչպես 1124 թ. Աբձյամն (Աբձեմնիկ) անունով քաղաքաւհին, որ «առնացի ատացեալ սիրտ», քաղաքի պարսպի վրա դիմադրել է պաշարողներին, «[illegible] ուժինչ համաւեալ փրկեցուածս նետիցն, զոր վիրաւորէին արտաքուստ»[4]։ Այծեմնիկն իհարկե միակ չի եղել կանանցից.

Կուտակված հարստությունը գործադրվում էր ամենից առաջ քաղաքային շինարարության վրա. քաղաքները ոչ միայն պարիսպներով ամրացվում էին արտաքին թշնամիներից պաշտպանվելու համար, այլ՝ զարդարվում էին բազմաթիվ հոյակապ եկեղեցիներով ու պալատներով։ Ա. Լաստիվերցին անպարիսպ Արծն քաղաքի համար գրում է. «Վաճառականք սորա փառաւորք», «վաճառականք եկեղեցւոյ շինողք և զարդարիչք»[5]։ Ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք մասնակից էին լինում շինարարության գործին, նույնիսկ քաղաքի աշտարակների։ Այնվանում է մարդկանց ճաշակն ու պահանջը. ձգտում էին ամեն ինչ, թե եկեղեցիները, թե աշխարհիկ շենքերը, նույնիսկ պարիսպներն ու աշտարակները, գեղեցկացնել որևէ կերպ։ Եկեղեցիները զարդարում էին քանդակներով, ֆրեսկներով ու նկարներով. Զարդարանքներով պճնվում էին և իշխանական պալատներն և այլ շինությունների Ֆասադները[6]։

Մյուս կողմից քաղաքներում ստեղծում են բարեկեցիկ կյանքի պայմաններ։ Անիում, ինչպես նաև մյուս վաճառաշահ քաղաքներում, շինվում են բաղնիքներ, որոնք անհրաժեշտ էին զբաղից եկած առևտրա-

[1] Марр, Ани, էջ 35.
[2] И. Орбели, Развалины Ани..., էջ 26.
[3] Марр, Ани, էջ 41.
[4] Սամուելի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 126 և հտ.։
[5] Պատմութիւն Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերցւոյ, Թիֆլիս, 1912, էջ 78 և հտ.։
[6] И. Орбели, Развалины Ани..., էջ 29—31.

կանների օթևանելու համար. կառուցվում են քարե տասնյակ գեղեցիկ կամուրջներ Ախուրյանի վրա: Անց են կացվում, նույնիսկ 10-րդ դարից սկսած, ջրմուղներ՝ հեռավոր աղբյուրներից քաղաքին ջուր մատակարարելու համար: Անիի պեղումներով երևան են եկել նաև քարարկված փողոցներ ու նույնիսկ մայթերի հետքեր, աղբատար անցքերի հետ և մեծ տուն, որ ունեցել է հոյակապ պորտալ՝ զանազան քանդակներով: Միջնաբերդի ապարանքը հոծ է եղել հարուստ զարդարանքներով, մի դահլիճում «կենդանիների նկարներ՝ բուսական շրջանակների մեջ: Մի ուրիշ դահլիճում որմերին նկարված են եղել պատերազմական կամ որսորդական տեսարաններ. որմերը բացի նկարներից՝ թանձր ոսկեզօծված են եղել. առաստաղն ունեցել է երկրաչափական ձևերի քանդակներ»: Չի պակասել և բաղանիքը, իր նախասենյակով, ավազանով, տաք և սառն ջրի խողովակներով, և այլն[1]: Ինչպես երևում է, Անին ունեցել է բարեկեցիկ կյանքի համար անհրաժեշտ շատ պայմանիքներ: Ըստ Տիգրան Հոնենցի արձանագրության՝ ի թիվս բազմաթիվ ընծաների՝ նա իր շինած վանքին նվիրել է նաև երկու բաղանիք: Այսպես բարեշեն են եղել նաև մյուս վաճառաշահ մեծ քաղաքները: «Եւ իբրև ակն մի պատուական լուսաւոր պայծառութեամբ փայլէր քաղաքս մեր ի մէջ ամենայն քաղաքաց, ամենևին գեղեցիկ, բոլորովին զարդարուն»,—այսպես է գրում Ա. Լաստիվերտցին Արծնի համար[2]:

Փարթամ քաղաքացիներն իրենց առանին կյանքը, նիստ ու կացը և հանդերձներն էլ հարմարեցնում էին իրենց հարստությանը. Հագնում էին դիպակ, մետաքսե պատմուճաններ և, ինչպես պեղումներից հայտաբերվել է, մետաքսի ամբողջ հագուստներ՝ ոսկեթել ասեղնագործությամբ: Երևի կանայք էին բանեցնում պեղումների ժամանակ գտնված՝ երեսի քողը՝ մետաքսով և ոսկեթելով նուրբ կարած (գուլպաթևով կարած), մետաքսե ժապավեն գոտին, ապարանջաններն ու մատանիները: Ամեն ինչ ճոխ ու պերճ էր: Ա. Լաստիվերտցին[3] գովելով իր հայրենի Արծն քաղաքը, նրա վաճառականներին՝ գրում է. «Իւրեանց առատութեամբ լի էր, ամենայն ինչ բաւ մտի էր սորա. և նման իմն էր նորահարսն կնոջ, որ գեղոյն վայելչութեամբ և զարդուցն պայծառութեամբ՝ ցանկալի գոլ ամենեցուն»: Քիչ հետո նա, մարգարեի խոսքերով, ամբաստանում է կանանց «ամբարտավանությունը», նրանց «գնացք ընդ երկիր գնալն [=երկայն քղանցքները գետնաքարշ տանելը], և զգինդսն, և զմատանիսն, զապարանջանսն, զբոզկսն [=թևի ապարանջան արմուկից վերև] և զմեհեանդսն [=մանյակ, ոսկի վզնոց, օղ], և զայլն ամենայն». նրանց «ոսկի զարդերը», «ոսկի կամարները» [=քամարները], «պատվական հանդերձները»: Նույնպես շքեղությամբ են եղել և տների կահ-կարասիքը, գորգերը, բազմոցները, վարագույրները: Բանեցնում էին արծաթե ընտիր անոթներ, հախճապակյա և ճենապակյա ամաններ՝ հարուստ բազմազան նկարներով, ճաշակավոր զարդարուն զանազան գույներով և ցայտուն Փիգուրներով: Դրանք շինված են եղել Անիում, «թեև հիմք չկա այդ ապրանքների ծագումը բացառապես

1 И. Орбели, Развалины Ани… էջ. 41 և հտ.
2 Պատմութիւն Արիստակեսայ վարդապետի Լաստիվերտցւոյ, Թիֆլիս, 1912 թ. էջ. 79.
3 Անդ, էջ 79—81.

Անիից համարել»[1]։ «Մուսուլմանական ճաշակը հետզհետե ավելի մեծ քայլով թափանցել է Անիի քաղաքացիների բնակարանները և երևան է գալիս անոթների ձևերի ու զարդանկարների վրա»[2]։ Այս անոթների մի մասը, անշուշտ, դրսից են բերված եղել։

Մահմեդականների ազդեցությամբ, և ավելի՝ իրրև բնական հետևանք կյանքի զարգացման, փարթամ քաղաքացության մեջ սկսում է ընկնել 10-րդ դարի կրոնական խստակեցությունը։ Այդ մարդիկը թեպետև զեռ կրոնասեր ու բարեպաշտ էին, բայց իրական կյանքն ու աշխարհը նրանց համար ստանում էին արժեք։ Մի կողմից՝ նրանք ժամ էին գնում, բարեպաշտական գործեր կատարում, մյուս կողմից՝ ճոխ ապրելով պարիսպներից ներս, զարդարուն պալատներում, չրջապատված ճարտարվեստի և գեղարվեստի պաճուճանքներով, սիրում էին ուրախ-գվարթ կյանք, ամեն փայլչություն։ «Միայն հեշտության և փափկության սպասեն»,—գրում է Ա. Լաստիվերցին (էջ 167) և՝ Անիի, ա ուրիշ քաղաքների համար։ Ուրիշ տեղ (էջ 56) նույն պատմագիրը Հայոց աշխարհի համար գրում է. «Ուրախական երգոց և բանից միայն լինէին հանդէսք»։ Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է. «Զկնի մահուանն Աշոտոյ |=Գագիկ թագավորի որդի և Յովհաննես թագավորի եղբայր Աշոտի, Գագիկ Ի.-ի հոր| թուլամորթեցան գօրքն Հայոց և ստեցին զարուեստ պատերազմի, մտին ընդ յծով ծառայութեան ազգին Հոռոմոց, նստան ի գինարբուսն, սիրեցին զբարբուտ |=լայնափոր նվագարան մի| և զերգս գուսանաց»։ Ներսես Շնորհալին 12-րդ դարի կեսերին «Եղեսիոյ ոգբի» մեջ գրում է, թե խնջույքներով էին զբաղվում, երգ ու երաժշտությամբ ուրախություն անում։ Մի դար հետո՝ Սմբատ Սպարապետը 11-րդ դարի համար ասում է, թե «Թուլացան և ապարտեցին զպատերազմ, և սիրեցին զգինի և զգուսանս»[4]։

Այսպիսի գվարթ կյանքի, կերուխումի, ուրախ ժամանցի համար բնականաբար զարգանում էին գուսանների ուրախության և սիրո երգերը, որ ամենահին ղարերից թ վեր սիրված են եղել մեր աղնվականներից և այժմ էլ զվարճացնում էին հարուստ քաղաքացիներին։ Այդ երգերի մասին, որոնք մեր վերածնության նախակարապետներն են, մանրամասն կխոսվի ասանձին տեղում։

Աշխարհիկ չքեղությունն ու պերճությունը մտնում էր նաև եպիսկոպոսների բնակարաններն ու կաթողիկոսարանը, որ ոչնչով հետ չէր մնում պալատներից։ Այնտեղ էլ արծաթը հարկի էր դարձել և անարատ բարեպաշտություն պակասում էր։ Եթե վանականներն առևտրի հետ նաև վաշխառությամբ էին զբաղվում, հոգևորականության մեջ էլ զարգանում

---

[1] *И. Орбели*, Развалины Ани..., էջ 49 և հտ.։

[2] *Марр*, Ани, էջ 36, 43։

[3] *Մատթ. Ուռհ.* Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 79։

[4] *Սմբատայ Սպարապետի* Պատմութիւն, Մոսկվա, 1856, էջ 37։

Կիլիկիայի հայ աղնվականների մասին ևս Մարկո Պոլոյի ուղեգրության (1271—1295 թ.) մեջ կարդում ենք. «Հին օրերում այնտեղի աղնվականները քաջարի մարտիկ էին և կատարում էին զենքի հերոսական գործեր, բայց ներկայումս ողորմելի արարածներ են և ոչ մի բանի շնորհք չունեն, բացի հարբենալուց, որով նշանավոր էին։ Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության։ Ուղեգրություններ, հատոր Ա (1253—1582), Երևան, 1932, էջ 44։

էր կաշառակերությունը. «Բարձաւ և թ քահանայից երկիւղ և ընտրութիւն սրբութեան. նեղին և մղին մերձենալ ի սեղանն... և զայն ի ձեռն արծաթոյ,—գրում է Ա. Լասափլերացին (էջ 80)։ Մեծ հարստություն էին դիզում եպիսկոպոսները։ Պետրոս Արչարունի, մականվանված Գետադարձ, կաթողիկոսը (1019—1059 թ.), որ խաղնվել է և քաղաքական գործերի և բարի համբավ չի թողել, ունեցել է մեծ հարստություն. «Ունէր կարգութիւն հայրենեաց՝ առեալ ի թագաւորացն Հայոց՝ հինգ հարիւր գեղ անուանի և մեծանիստ և չահաւէտ ընտիր ընտիր, նոյնպէս եպիսկոպոսս հինգ հարիւր փառաւոր և գաւառասեռուչս ի վերայ եօթն հարիւր թիմի. հանապազ երկոտասան եպիսկոպոս ի չորս վարդապետ ի տանն հայրապետին և վաթսուն երէց թ կրոնաւորաց, և յաչխարհականաց՝ հինգ հարիւր։ Եւ չէր նուազաս աթոռս հայրապետութեանն քան զթագաւորութեանն Հայոց։ Նաև զարդարանք եկեղեցեացն և տանն հայրապետութեանն բազումն անհամար և հրաչալի մեծութեամբ [=հարստությամբ] լցեալ»[1]։ Զնայելով որ նա մեծ կալվածատեր է եղել, անձամբ ունեցել է այնքան բազմաթիվ հայրենական գյուղեր, որոնց հետ նաև «Մուրմառի բերդավանի նման նշանավոր կալվածքը»[2], չի բաշխել բան ժամանակի ողու նաև արծաթասեր լինելու և մեծ գանձեր ձեռք բերելու. «Քանզի յոյժ սիրող էր զանձուց Պետրոս, որ և բազումք վասն այնր եղերկին զնա»[3]։ Կաթողիկոսի իշխանության ներքո գտնվող 500 «գավառասեռուչ» եպիսկոպոսների մի մասն արծաթասիրության և հարստություն կուտակելու վերաբերմամբ՝ հետևելիս են եղել իրենց վերին։ Երբ Սելջուկյան թուրքերն առնում են անպարիսպ Արծնը, «հոչակավոր և բազմամբոխ քաղաքն Հայոց», կոտորում ու կողոպտում են։ «Այլ գոսկոյ և գարծաթոյ և զդիպակաց աւելորդ է ասել»,—գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին՝ խոսելով մեծ կողոպուտի մասին՝, և չարունակում. «Բայց զայս բազում անգամ լուեալ է մեր ի բազմաց յաղագս քրիստոսիկոսասին՝ [=գավառասեռուչ], որ ասէին Դաւթուկ, եթէ զդանձատունս նորա Արբիհիմն էառ և բաստատուն ուղտ բարձան զդանձարանն նորա. ութհարիւր վեցկի [=երեք լուծ, վեց եզ լծած արոր] եղանց ելանէին ի տանէ նորա»։ Ահա թե կաթողիկոսին արժանի գավառասեռուչ եպիսկոպոս։ Անչուշտ չափազանցություն կա, բայց այս էլ ծաղել է նրա հաշտության մեծությունից։

Ժամանակի բարոյական անկման մասին, բան եկեղեցու հայացքի, պարզ գաղափար է տալիս հետևյալ ավանդությունը։ 1022 թ. խավարում է արեգակը միաժամանակ և երկրաշարժ է լինում։ Նույնը կրկնվում է և 1036 թ.։ Հովհաննես Սմբատ թագավորը և Պետրոս կաթողիկոսը մի քանի իշխանների, որոնց թվում և Գրիգոր Մագիստրոսին, ուղարկում են Սևանի իր սրբությամբ հռչակված Հովհաննես Կոստան վարդապետի մոտ՝ նրանից իմանալու, թե ինչի՞ նշան է այդ երևույթը։ Վարդապետը հայտնում է, թե դա նշան է, որ սատանան արձակվել է կապանքից, և ապա նա հին մարգարեական եղանակով նկարագրում է իրական դրությունը, ա-

---

1 Մատթեոս Ուռհայեցի—ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 153 և հետ.
2 Կ. Կոստանյանց—Տեր Պետրոս Ա. Գետադարձ, Վաղարշապատ, 1897, էջ 18։
3 Պատմութիւն Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերցւոյ, Թիֆլիս, 1912, էջ 89։
4 Մատթ. Ուռհ. ժամանակագրություն, էջ 103։

սերով. «Եւ ահա՛ յայսմհետէ ոչոք կարասցէ կալ հաստատուն ի հաւատս Քրիստոսի և ի պատուիրանսն Աստուծոյ՝ ոչ հայրապետ և ոչ վարդապետ, ոչ եպիսկոպոս և ոչ քահանայ, ոչ աբեղայ և ոչ կրօնաւոր, ոչ իշխան և ոչ ժողովուրդ: Իշխանք յարեան ի գողս և յաւազակս և յափշտակողս, դատաւորք ի կաշառս և յանիրաւ դատաստանս. կրօնաւորք թողուն զանապատս և զմենաստանս և յաշխարհի զբաղմունս զեղերին և շրջին ընդ փողոցս և ի մէջ կանանց, առեն զաղօթս և թողուն զկարգս կրօնաւորութեանն իւրեանց, սիրեն զվարս աշխարհի և զհետ երթան զուխտից մարդկան, որոճալով որոճէն զգիւական երգս [=սիրո երգեր]... Այլ և իմաստք զիրս և մեծախաւէ յանցգնեալ և մոլորեալ... մինչև և համապաց ի զինարբուսն զեզերին վասն սիրոյ և ցանկութեան չար և պիղծ ախտին: Հայրապետք և եպիսկոպոսունք և քահանայք և կրօնաւորք արծաթասէրք առաւել քան զաստուածասէրք». Նույնը կրկնում է նա երկրորդ անգամին. «Եւ ահա յայսմհետէ բարձում հերձուածք մտանեն յեկեղեցի... Ցադագս արծաթոյն թողուն ի բաց զհաւատն... Վասն զի մեղսասէրք և ցանկացողք լինելոց են չար ճանապարհին[1]...—Հովհաննես Կոզեռն վարդապետի խոսքերով պատկերացված է ոչ միայն 11-րդ, այլև 12-րդ դարի դրությունը:

3. Թոնդրակեցոց աղանդը:— Աշխարհիկ կյանքի ու ձգտումների այնպիսի վիճակի միջոցին բնականաբար ամենից առաջ սկսում է զարգանալ վերածնության էական կողմը—եկեղեցուց անկախ, ազատ մտածողությունը. Զորանում է պայքարը նոր գաղափարախոսության համար՝ ընդդեմ նախորդ շրջանի գաղափարախոսության, որի պաշտպան էին իշխողները—եկեղեցին և ազնվականությունը: Այդ հանդես է գալիս, ինչպես սովորաբար, աղանդավորությամբ, որի միջոցով Հայաստանում, ավելի վաղ քան Եվրոպայում, ձևավորվել է ընդդիմադիր, հետող ոգին: Հայաստանը եղել է մի ակունք աղանդավորական անընդհատ շարժման համար՝ մերթ գաղտնի, մերթ հայտնի, նույնիսկ ապստամբության վերածվելով: Հայոց դրականության սկզբում հենց՝ հանդիպում ենք «բորբորիանոս» (նաև «բորբորիտանոս») աղանդին Հայաստանի արևմտյան կողմերում: Ապա մեր աշխարհում գործել են նաև մարկիոնի աղանդին, մանիքեության, մծղնեության (մեսալյան աղանդ), «հայոց աղանդին» և ուրիշների հետևողները: Այստեղ չպետք, հարկավ, զանազան անուններով երևացող աղանդների մասին մանրամասն խոսել: Դրանցից առանձնապես,—բայց համառոտակի, որքան որ մեր խնդրին հարկավոր է,—հիշելու է երկուսը՝ Պավլիկյան և Թոնդրակեցոց աղանդները, որոնք երկուսն էլ հայկական հողի վրա են ծագել:

Պավլիկյանները տարածված են եղել Հայաստանում 8-րդ դարի սկզբներին. Նրանց դեմ կռվել են Հովհան Օձնեցու ժամանակ և՛ ճառերով, և՛ եկեղեցական կանոններով: Այդ աղանդը 9-րդ դարում բացարձակ ծավալվում է գլխավորապես Փոքր Հայաստանում. Զնայելով կրած հալածանքներին՝ աղանդավորներն այնքան զորանում են, որ նույն դարի կեսերին մի մեծ հեղափոխական շարժում են առաջ բերում: Նրանք զեն ի ձեռին ապստամբում են բյուզանդական կառավարության դեմ, պահանջելով կրո—

[1] Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1897, էջ 52—55, 66—74.
[2] Տե՛ս սույն աշխատության Ա. հատոր, Հավելված յոթներորդ.

նական և քաղաքական պատմություն: Երանց ուժն այնքան մեծ էր, որ կայսրությանը զիմադրում են 25 տարի շարունակ, մինչև որ 873 թ. հաղթվում են կայսերական զորքերից և կոտորվում: Նրանց կենտրոնը՝ Տեփրիկե քաղաքն ավերվում է, և նրանց մնացորդները ցրվում են: Հետագայում նրանք փոխադրվում են Թրակիա: Ինչպես սովորաբար ընդունում են, այս աղանդի ազդեցությունը մեծ է եղել ոչ միայն սլավոնական, այլև ընդհանրապես եվրոպական աղանդների կազմության վրա: Այս աղանդն իր քարոզած սկզբունքներով մերթ նույնացրել են մծղնեության հետ, մերթ մոտեցրել են մանիքեության, կամ Մարկիոնի աղանդին: Այդ նրանից է առաջացել, որ երբեմն զանազան աղանդավորներ, ինչպես զրում է Հովհան Օձնեցին, հարում են իրար՝ եկեղեցու դեմ մի ընդհանուր կռիվ մղելու համար:

Պավլիկյանների պարտվելուց հետո՝ աղանդավորություններ չի մնում Հայաստանում: Շատ չանցած՝ դարձյալ հայկական հողի վրա, հայ կյանքից ծնունդ է առնում մի նորը, Թոնդրակեցոց աղանդը, որ համարում են Պավլիկյանների հաջորդը: Ըստ Ստեփանոս Տարոնեցու՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսի (897—928) օրով, այն խառն ժամանակներում, հանդես է եկել, իբրև այդ աղանդի հիմնադիր, Սմբատ անունով մեկը «հակառակ ամենայն քրիստոնէական կարգաց»[1]: Այս նոր աղանդը շատ նմանություններ ունի Պավլիկյան աղանդի հետ. նրա շուրջը խմբված պիտի լինեն Պավլիկյանների մնացորդները Հայաստանում, և երևի նույն հին աղանդն է նոր անունով երևան եկած: Աղանդի կենտրոնը եղել է Աղահունիք գավառում Թոնդրակ գյուղը, ուր նստում էր աղանդապետը, որից և աղանդի անունը: Բայց նրա ճյուղերը՝ նայելով տեղերին՝ կոչվել են նաև Կաչեցի, Թուլայլեցի:

Թոնդրակեցի կամ Թոնրակյան աղանդավորները տարածվում են ավելի մեծ Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան կողմերում և 11-րդ դարի առաջին տասնամյակում արդեն բացարձակ կերպով բռնի գործողությունների են դիմում: Այդ ժամանակներում նրանց կողմն է անցնում մինչև անգամ Հարքի եպիսկոպոսը և եկեղեցուն հակառակ կարգադրություններ անում: Սարգիս կաթողիկոսը (992—1019 թ.) ստիպված է լինում միջոցներ ձեռք առնել այդ եպիսկոպոսի դեմ և պատժել նրան: Աղանդավորների թիվը, սակայն, շարունակում է աճել. Մանանդի գավառում նրանց հարում են աբեղաներ, ինչպես և գյուղատեր ազնվական կանայք և տղամարդիկ: Նրանք քանդում են իրենց գյուղերի եկեղեցիները, խորտակում են անդաստաններում կանգնած խաչքարերը: Բայց երբ այդ աղանդավորների 1011թ. փչրում են Պարխար լեռների ճյուղերից մեկի վրա կանգնած մի հայտնի խաչքար, ապա ադմուկ է բարձրանում, գավառի եպիսկոպոսն այրում, ավերում է նրանց գյուղերը: Բանը հասնում է զատավորին, որ, հասկանալի է, պահում է ոչ թե աղանդավորների, այլ եկեղեցու կողմը[2]: Թոնդ-

[1] Die Paulikianer im Byzantischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien, von Karapet Ter-Mkrttschian, Leipzig 1893. Այստեղ, էջ 82—91՝ Die Thondrakier.

[2] Ստեփանոսի Տարոնեցւոյ Պատմութիւն Տիեզերական, էջ 160.

[3] Տես՝ Պատմութիւն Արիստակէս վարդապետի Լաստիվերտցւոյ, գլուխներ ԻԲ և ԻԴ, էջ 142—162.

ռակեցիները, սակայն, շարունակ աճում ու ծավալվում են և սպառնա-լից են դառնում: Հիշված դեպքից մի 40 տարի հետո, 1051 կամ 1052 թ., նրանց դեմ ելնում է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի իշխանը, որ բյուզանդական կայսրության կուսակալն էր Միջագետքի վրա, և որի իշխանության տակ էին նաև Հայաստանի այն կողմերը, ուր գտնվում էին այդ աղանդավորները: Նա զենքի ուժով ճնշումների է դիմում, ավերում է Թոնդրակ գյուղը և աղանդավորներին վտարում է իր իշխանության սահմաններից: Բայց աղանդը չի ոչնչանում, այլ գաղտնի շարունակում է հարատևել և հասնում է մինչև 19-րդ դարը[1]: Այս աղանդավորներն են, ինչպես ընդունում են, անցել են Թրակիա և ազդել նրա կան աղանդների կազմության վրա. Նրանց ազդեցությունը երևում է ի միջի այլոց նաև Ալբիգյան կամ Ալբիգացոց աղանդի վրա, որ 11—13-րդ դարերում տարածվում էր Հարավային Ֆրանսիայում. Ուստի և այդ Թոնդրակեցոց աղանդը, ինչպես և Պավլիկենությունը, կարևորություն ունի ընդհանուր միջազգային տեսակետով էլ:

Ի՞նչ է եղել Թոնդրակեցոց ուսմունքը: Ասա բան, հարկավ, դեռ կենդանի զարգացման մեջ է եղել բերանացի քարոզով և ավանդությամբ: Նրանցից ոչ մի գրվածք չի մնացել: Մեր ձեռքը հասել են միայն հակառակորդների գրածները, որոնց մեջ ամեն յուրանք թափում են նրանց գլխին: Բայց և այնպես բավական ծանոթություն ենք ստանում այդ աղանդավորների ընդդիմադիր գաղափարախոսության, վարդապետության մասին: Նրանք կատարելապես չէին մերժում քրիստոնեությունը, այլ ժխտում էին եկեղեցու բոլոր կարգերը: Չէին ընդունում Քրիստոսին իբրև աստված. աղանդապետն ինքն իրեն Քրիստոս էր անվանում: Մերժում էին Ս. Գիրքը, Երրորդության գոյությունը, հանդերձյալ կյանքը, մեռելների հարությունը, հոգու անմահությունը և այլն. Մերժում էին եկեղեցու նվիրապետությունը (հիերարխիա)—քահանայական կարգը, ձեռնադրությունը, բստ նրանց աղանդապետ Սմբատի, — գրում է Գրիգոր Մագիստրոս (էջ 51),— «ոչ այլ ինչ է այդ, բայց վասն փարելոյ ժողովրդեանն»: Մերժում էին նաև եկեղեցու խորհուրդները՝ մկրտությունը, հաղորդությունը, խոստովանությունը, ապաշխարությունն և այլն: Խափանում էին ամեն պաշտամունք, եկեղեցական արարողությունները և սովորույթները— կիրակի օրը, ծնրադրությունը. ծաղրում էին — ոչինչ էին համարում քահանայի զգեստը, պատարագը, զոհաբերությունները և այլն: Չէին հարգում և նույնիսկ ոչնչացնում էին եկեղեցիները, խաչերը, խաչքարերը, որոնցով զարդարված էին հանդերը, լեռները. արհամարհում էին սրբերին, Տիրամորը և այլն: Անգոսնում էին, արհամարհում, պախարակում էին ամուսնության կարգը: Գրիգոր Նարեկացին նրանց ուրիշ ժխտում-

---

[1] «Փարձ», Դ. տարի. 1880, հոկտեմբերի համար, էջ 91—130. «Թոնդրակեցիները ծեր օրերում», Ա. Երիցյանի.

[2] Դրանք են՝ ա) Գրիգոր Նարեկացու «Թուղթը», որ տպված է Բարսեղ Սարգիսյանի «Ուսումնասիրութիւն Մ. Նիրեա-Պաւղիկեան Թոնդրակեցիներու աղանդին և Գր Նարեկացու Թուղթը, Վենետիկ, 1893. աշխատության վերջում, էջ 109—117. Սույնը տպագրված է նաև Վենետիկի «Բազմավէպ»-ի մեջ 1893 թ., էջ 59—61. բ) Գր. Մագիստրոսի Կէ և ԿԸ Թղթերը. տես՝ «Գր. Մագիստրոսի Թղթերը» Կ. Կոստանյանցի հրատ Ալեքսանդրապոլ, 1910, 148—168. գ) Ար. Լաստիվերցու Պատմ. վերևում հիշված գլուխները.

ների հետ հիշում է և «զզուանքի ամուսնութեան անդամնութիւն... զզուանքն անդամներն, և զոր սիրով մերձենան առ յիրեարս, կատարեալ սէր համարին և յԱստուծոյ, և հաճոյ Քրիստոսի, թէ Աստուած սէր է, և զփրով մեղաւորին կամի և ոչ զզուանք» (էջ 110 և հտ.)։ Այսպիսի մերձավորությունը սան և կնոջ ժամանակակիցները բնականաբար համարել են, ինչպես գրում է Գր. Նարեկացին, «մծղնէական անխտիր պղծութիւն»։ «Եւ այս ինչ են անօրէնութիւնք չարագործացն այնոցիկ,— գրում է Գր. Մագիստրոսը,— ու պաշտ նոցա... և ոչ խորութիւնք արանց ու կանանց և ոչ ընտանեաց, թէպէտ և ոչ յայտնապէս համարձակին, և ոչ պատուէն և ոչ զմի ինչ, ոչ յաստուածայնոց և ոչ եղելոց. այլ զամենայն ծագը առնեն՝ զհէթն և զնոյն օրէնս»։ Այս հեղինակը նրանց կենարանն անվանում է «Շնավանք». «Եւ բնակեալ էին ի Շնավանն այն արք հանդերձիւք կրօնաւորաց և կանանց բազմութիւն բազում» (էջ 152)։ Արիստակես Լաստիվերցին ևս այս աղանդավորությունն անվանում է «մծղնեայ կրօնք», ասելով թե «զսոնկական մոլեգին ախտը» «օրէն է նոցին փարախին», և թե պոռնկութիւն են առնում «անխտրաբար, ոչ ածեալ զմտաւ զարեան մերձաւորութիւնն»։ Եվ վերջին այս պատմագիրն ավելացնում է. «Բայց գնոցա մծղնէ զգործն անարատական համարեցաք ընդ գրով արկանել, քանզի կարի աղտեղի է»։ Այդ աղանդավորների համար մեղքը նույնպես գոյություն չուներ, ուստի մեղքի պատիժ և ապաշխարություն էլ չկար։

Ծննդաբերական ուսման և եկեղեցուն հակառակ մի վարդապետություն էր Թոնդրակեցոց ուսումը, ծայրահեղության հասած մի բողոք ֆանական ու ճգնավորական կյանքի, եկեղեցական իշխանության, եկեղեցու կարգերի ու դավանանքների դեմ, որոնք, ինչպես տեսել ենք, չափազանցության էին հասած 10-րդ դարում և 11-րդի առաջին տասնամյակներում։ Դա հակաեկեղեցական մի մեծ շարժում էր։ Թե ինչի՞ց էր ծագում և զարգանում դա, մեզ այդ չեն բացատրում ժամանակակից գրողները։ Բայց պարզ է այդ։ Դա եղել է նախ՝ քաղաքացության փարթամ զարգացման և աշխարհիկ կյանքին հակվելու հետևանքը. ապա՝ եկեղեցականության վատ բարքերը, հոգևորականներից շատերի գեղծումները, կեղծավորությունը, եկեղեցական իշխանության ճնշումները, բուռն վերաբերմունքը դեպի աղանդավորությունը,— այս ամենը գրգել էին գրանցից զզվածներին հակառակ դիրք բռնելու։ Եվ վերջապես՝ շատ տարրեր, որոնք չէին կարող հրաժարվել իրենց բնական խելքից և հաշտվել եկեղեցու քարոզածների հետ, սկսում էին կռվել եկեղեցու դեմ, ձգտելով եկեղեցին հիմնովին վերանորոգության—ռեֆորմացիայի ենթարկելու, շատ ավելի վաղ, քան Լութերի ու ուրիշների գործունեությունը։ Պատահական չէ, որ Արիստակես Լաստիվերցին շատ գովում է Թոնդրակեցոց աղանդին հարած եպիսկոպոսի ու քահանաների և իշխանի նախկին մեծ բարեպաշտությունը[1]։ Ինչքան էլ պատմագիրը բացատրի, թե նրանք ուրիշներին խաբելու համար կեղծավորությամբ են բարեպաշտ եղել, այդ ընդունելի չէ։ Իրողությունն այն է, որ նրանք սկզբում, իրոք, ջերմեռանդ հավատացող են եղել և հետո միայն անցել են Թոնդրակեցոց կողմը։ Ինչն էր առիթում, օրինակ,

---

1 Պատմութիւն Արիստակէսի վարդապետի Լաստիվերցւոյ, Թիֆլիս, 1912, էջ 112—146, 152—153։

որ այն նշանավոր Վրվեռ իշխանը հրաժարվեր եկեղեցուց, նա, որ իր կալվածում նույնիսկ կրոնաստան էր շինել, «Ճգնաւոր եղբարս ժողովեալ ի նմա, եւ ընդարձակ սահմանօք անկարօտ պահէր զկեանս նոցա»· որ ամեն տարի մեծ պասին այդ կրոնավորների մոտ էր գնում «եւ հանդիսակից լինէր նոցա՝ մինչև յաւուրս մեծի պասեքին, եւ բազում այլ գործս բարեաց ցուցանէր ի սոցա սպասաւորութիւն, նաեւ յաղքատասնութիւնս եւ ի քահանայից հնազանդութիւնս՝ քան զբազումս յառաջագէմ ցուցանիւր»: Ի՞նչն էր ստիպում այդ հայանի իշխանին — որից ակնածում էր դատավորը — ինչպես և Հարքի ազդեցիկ եպիսկոպոսին, ոչ միայն հրաժարվել եկեղեցուց, այլև բոլորովին հակառակ գնալ։ Նրանք անպայման փորձով տեսել էին գոյություն ունեցող կեղծիքները, զզվել էին դրանցից, և այդ թելադրել էր նրանց մանելու հակառակ բանակի մեջ և ձգտելու եկեղեցու վերանորոգության: Բայց նրանց գաղափարը չէր կարող հայերի մեջ իրականանալ այն դարում, քանի որ եկեղեցին ու նրա պաշտպան իշխանությունը—բյուզանդական կայսրությունը դեռ շատ զորեղ էին, իսկ այդ հեռատող ու մխտող աղանդը մի հեղափոխական ընդդիմադրություն էր իշխող դասակարգի դեմ, մի դասակարգային պայքար, որ անխնա պիտի բնաջինջ անել աշխատեին իշխողները:

4. Գաղափարախոսության զարգացման դանդաղ ընթացքը:— Թոնդրակեցիների ընդդիմադիր վարդապետության դրական կողմը, ինչպես ասվեց, մեզ չեն հաղորդել նրանց հակառակորդ հեղինակները, բայց հասկանալի է այդ: «Հիմնական հերետիկոսական գաղափարն այն է, որ երկրին է առավելություն տրվում, քան երկնքին»: Այդ նշանակում է, որ բնությունը, իրական կյանքին առավելություն պիտի տրվեր. հայտնության կրոնի փոխանակ պիտի իշխեր ռացիոնալիզմը,— եթե կարելի է այսպես ասել,— բանականիզմը: Հոգին ետ պիտի մղվեր մարմնի առաջ, իրավացիորեն մարմինն ու բնությունը ստանային իրենց իրավունքը, և գրականությունն աշխարհականանալով՝ կապվեր գլխավորապես իրական կյանքի, երկրի և մարմնի հետ: Վերածնության այս գաղափարը, սակայն, չէր կարող իր ամբողջությամբ արագ անդրադառնալ գրականության մեջ 11-րդ դարի առաջին կեսին, երբ դեռ շատ զորեղ էր կրոնական ոգին, եւ ծանրաձեռն ճնշող էր եկեղեցու իշխանությունը, և գրականությունը դեռ գտնվում էր գլխավորապես հոգևորականների ձեռքին: Գրավոր գրության մեջ զարգացումը, սկսելով եկեղեցու տեսակետով անմեղ գաղափարներից, կատարվում էր շատ դանդաղ տեմպերով, և ոչ միակերպ հավասար ընթացքով, և ոչ էլ անընդհատ, քանի որ Հայոց երկիրը հենց այդ դարերում ենթարկվում էր պարբերական ցնցումների: Բայց այնուամենայնիվ սկսված առաջադիմությունն այսպես կամ այնպես շարունակվում է, մինչև որ վերջիվերջո գրականության մեջ էլ երկրավորին տրվում է առավելություն: Իսկ մեր գրականության այս շրջանը հետաքրքիր է նոր գաղափարախոսության աստիճանաբար զարգացման ընթացքով: Խնդիրն այստեղ գրավոր գրության մասին է, և ոչ գուսանական երգերի և ժողովրդական բանահյուսության, որոնք սկզբից ի վեր աշխարհիկ բնավորություն են ունեցել: